

**ЕДИН ЕВРЕИН С НАРАНЕНА БЪЛГАРСКА ДУША.
ЕМИГРАНТСКОТО ТВОРЧЕСТВО НА АЛБЕРТ МИХАЕЛ**

Якуб Микулецки

Славянски институт при Чешката академия на науките

**A JEW WITH A HURT BULGARIAN SOUL.
ALBERT MIHAEL'S LITERARY WORKS IN EMIGRATION**

Jakub Mikulecký

Institute of Slavonic Studies of the Czech Academy of Sciences

Albert Mihael (1896 – 1974) was poet, novelist and publicist, who is almost unknown in contemporary Bulgaria. The following article focuses on his literary works written and published in Bulgarian language in Israel during the post-war period. In this article, we focus primarily on his novel *Rescued from the Hurricane* (*Spaseni ot uragana*, 1961) and, partially, his poetry collection *My Song* (*Moyata pesen*, 1967). These books have to be interpreted as a specific literature document of a cultural memory, a literary reaction to both the anti-Jewish politics in Bulgaria during 1941 – 1944 and the trauma of the Holocaust in a wider European context.

Key words: Albert Mihael, Bulgarian post-war literature, Israeli literature, Bulgarian emigrant literature

Алберт Михаел (1896 – 1974) е българско-израелски поет, писател, редактор и публицист. Литературната му кариера започва през 30-те години на XX век в България, когато последователно излизат стихосбирките „Сълзите на душата“ (1932), „Зестрата и бракът“ (1934), сборникът с разкази „Голгота“ (1937), а в годината, през която избухва Втората световна война, и стихосбирката „Господи, защо ни изостави?“ (1939). Михаел работи също така като дългогодишен редактор на списанието за литература и общество „Еврейска реч“, което през 1941 г. е спряно покрай антиеврейската политика в царска България (Колектив 1970: 5). Както други български граждани с еврейски произход, така и Михаел става жертва на антиеврейското законода-

телство. Но също така, както и много евреи от т.нар. стари предели на България, оцелява и в следвоенния период заминава за новата еврейска държава в Палестина.

През 1961 г. в Тел Авив излиза неговият роман „Спасени от урагана“ с многозначителното подзаглавие „Роман из живота на евреите в България през епохата на фашизма“. Книгата е отпечатана през същата година, когато в Израел срещу Адолф Айхман се провежда съдебен процес, който представлява ключов поврат в паметта за нацисткия геноцид срещу евреите (Барша 2011: 106 – 107). Именно с процеса срещу Айхман стартира нов етап в колективната памет за геноцида, тъй като в обществения дискурс започва да избледнява фигурата на евреина, участник в съпротивата, и започва да се акцентира върху ролята на евреина жертва. В рамките на новия дискурс, прокламиран от началото на 60-те години, на еврейския народ постепенно започва да се гледа като на колективна жертва на геноцида. Романът на Алберт Михаел трябва да бъде четен в контекста на бурния период, когато в литературата, писана и публикувана на български език в младата еврейска държава, започват да се появяват спомени за живота в старата родина, сякаш българската алия¹ в Израел легитимира своята позиция в новата държава чрез травматичната си памет². В същото време никой няма основания да подлага на съмнение факта, че български евреи също са станали жертва на историческата неправда. И именно романът „Спасени от урагана“ се явява ключова литературна изповед за страданията на българските евреи в периода 1941 – 1944 г.³.

¹ Алия е общност в Израел на новопристигналите евреи от Европа и другите континенти. Център на българската алия в Израел винаги е бил град Яфо. – Б. а.

² Повече за травматичната памет вж. напр. Кратохвил 2015.

³ От 50-те и 60-те години на XX век в Израел се появяват и други литературни свидетелства за „епохата на фашизма“, писани от български евреи. Нека да посочим напр. „Разкази и фейлетони“ (Бени 1952) и „Разказ за любовта“ от Алберт Бени (Бени 1964), „Събрани съчинения (1939 – 1949)“ от Симчо Исаков (Исаков 1960), както и книгата „Ние, хората“ от Алберт Леви-Пепо (Леви-Пепо 1970). Освен белетристични творби излизат също и документални свидетелства за този феномен; докато едни интерпретират събитията крайно отрицателно и тълкуват България от военния период като фашистка държава (Барух, Е. 1960), други се опитват да смекчат отрицателната оценка и дори се застъпват за някои от представителите на тогавашния политически елит (Ардити 1952).

„Спасени от урагана“

Романът представлява хроника за съдбата на семейството на обикновения банков чиновник Йосиф Шемтов. Животът на семейството е обърнат наопаки след приемането на **Закона за защита на нацията** (по-нататък в текста само ЗЗН) – повратен момент в повествованието. Йосиф трябва да напусне длъжността си в банката, неговият син Алберт (студент медик) е мобилизиран в еврейска трудова група. За живота в трудовия лагер научаваме от писмото на Алберт до приятелката му Софка. Картината на трудовия лагер в романа на Михаел е крайно нерадостна; тук обаче се очертава ясната разделителна линия между отрицателните фигури на лагерните надзиратели и добросърдечните селяни от околните села, с помощта на които писмото достига по нелегални пътища чак до столицата. Освен с „пощенските“ си услуги селяните са описани и като добри хора, от които лагерниците могат да си набавят храна. Самият лагер обаче е представен като място на страдания и унижения, а виновните са преди всичко лошите надзиратели. В писмото на Алберт се появяват също и алюзии, препращащи към историческата съдба на еврейството, а чрез епистоларната форма тук говори самата културна памет, базираща се върху колективните травми на един преследван през вековете народ.

Младият студент пише:

Тук живеем като роби. Наистина колко страшно е било положението на нашите прадеди, когато строяха гробници и пирамиди на развратните фараони. Живеем като животни и се подчиняваме на необузданите заповеди на началника. Канче, лъжица, кирка, лопата, блудкава чорба и замирисал хляб. Малтретирания, побоища, безправие и пустота. При тази ужасна действителност, всред която живеем сега ние, евреите, когато човешката любов липсва и всичко отива към кръв и грабеж, аз разбирам, че любовта е най-великото творение на природата.

(Михаел 1961: 45)

По този начин жертвата черпи морални сили от традицията, надеждата остава в завръщането към корените и културния идентитет. Това в случая може да се наблюдава и при Софка, която открива метафизичната същност на „свещения език“ – иврит, и посредством езика на Тората осъществява свръхиндивидуална връзка с „избрания народ“: „Не ще ни сломят, мамо, не! Чувствувам се по-горда, че съм еврейка. Хиени... продажници... не, това не са хората от народа... народът не е с тях“ (Михаел 1961: 45). Когато антисемитизмът в общес-

твото нараства до нечувани размери, главните герои още по-настоятелно търсят спасение в еврейската си идентичност.

Интересното в романа „Спасени от урагана“ е това, че като носители на антисемитското настроение се явяват представители на висшите слоеве на обществото, хора от столичния хайлайф, а като тези с морален интегритет са представени обикновените граждани („хора от народа“), които се застъпват за преследваните евреи [„има още добри и честни българи“ (Михаел 1961: 49)]. Честните българи например помагат с това, че формално поемат управлението на еврейски предприятия, които трябва да бъдат отнети от евреите по ЗЗН. Такъв е например Петър Добриянов, служител в предприятието на Израел Шемтов. Именно той е наречен „добрия и честен приятел – българин“ (Михаел 1961: 51 – 52).

Героите на романа са изправени пред антисемитски настроения на всяка крачка, тяхното положение се влошава с всеки изминал ден след приемането на ЗЗН. След като Йосиф е изхвърлен от работа, опасността вече започва да хлопа на вратата му. Повечето от обитателите на кооперацията, в която Шемтови живеят, са убедени антисемити, които обаче се крият зад маската на благоприличието и порядъчността. Все по-зачестяващите конфликти със съседите са обрисувани в гротесково-трагикомични сцени, в една от които в коридора съседка казва на Йосиф: „Жалко, гонят ви, но да ви кажа истината, между вашите има много лоши и мръсни хора, да не мислите, че съм антисемитка, не, аз съм патриотка. Апропо... значи предадохте радиото?“ (Михаел 1961: 66).

Само портиерът Димитър излъчва доброта и се отнася към Йосиф и семейството му с предишното уважение. Интересното в това негово отношение е, че отново е акцентиран селският произход на добрия портиер, сякаш само селският човек е способен на добросърдечност и искреност в междучовешките отношения. „Само Димитър, портиерът, беше едничкият, който не преставаше да оказва на Йосиф и семейството му онова уважение, което проявяваше към тях още от първия ден, когато постъпи на тази служба. Човек със здрава селска душа и със сърце на истински българин, който ценеше човека преди всичко като човек“ (Михаел 1961: 66).

Задължението за носене на жълтата звезда и многобройните забрани, свързани със ЗЗН, са причината за много болезнени преживявания на романовите герои. Така например на евреите не е разрешено да пътуват извън града и те много трудно понасят принудителното лишаване от контакта с природата. По улиците на града вилнеят „бран-

ници“, които унижават възрастните евреи и „пазят обществения ред“: „Бранници и ратници – този разюздан авангард на българския фашизъм – нанасяше тежки удари на евреите“ (Михаел 1961: 66). Особено тежко героите на романа понасят въвеждането на полицейския час. Такъв например е случаят с Бланш – бременната дъщеря на Йосиф, която започва да ражда, след като е започнал полицейският час. Въпреки че нейният живот и животът на нероденото ѝ дете са изложени на опасност, след редица перипетии тя все пак успява да стигне в родилния дом, който се е превърнал в истински оазис на човечността.

Всякакви пресметливи хора правят опити да злоупотребят с тежкото положение на евреите. Когато Израел Шемтов отказва предложението на търговеца Иванов да участва в „побългаряването“ на фирмата на Шемтов, амбициозният търговец донася срещу него в полицията, след което евреинът е обвинен в изнасилване. Срещу еврейския търговец е изфабрикувано обвинение в изнасилване на прислужницата му българка, заради което е малтретиран в участъка от полицейския началник, който иска пари от него, за да го освободи (Михаел 1961: 76 – 77). Страданието на главните герои, причинено от ЗЗН и репресивната политика срещу евреите, е описано ясно и недвусмислено. Позицията на някои хора, че законът е бил приет само формално и че на практика няма да бъде прилаган, се оказва празна и неоправдала се с времето надежда (Михаел 1961: 101). Напротив, законът е почувстван от семейството на Йосиф много осезаемо: евреите са концентрирани в гета и техните апартаменти са конфискувани от Комисариата за еврейските въпроси (КЕВ). В апартамента на Йосиф започват да идват най-различни пресметливи хорица, желаещи да се настаният в него, все изтъкнати граждани – от полицейски началник до депутат в Народното събрание. По този начин в романа е тематизирано също и стопанското измерение на ЗЗН, когато в Комисариата се спекулира с еврейските имоти (главно апартаменти), които стават изключително търсени от всички, стремящи се към облагодетелстване за сметка на преследваното малцинство.

Най-накрая в апартамента на Йосиф Шемтов се настанява депутатът Иван Бакалов. Шемтови трябва да напуснат дома си. Освен всичко друго те са обзети от постоянен страх за неясното си бъдеще, във въздуха витае призракът на окончателното решение. Йосиф изпада в тежка депресия: „Искат да ни накарат да полудеем и полудяваме. Искат да убият в нас всяко самочувствие, всякакво самообладание. Звънци, хлопане по вратите, покани след покани, физически и духовен тормоз... бавно ни изморяват и ни тласкат към болести и...

смърт!“ (Михаел 1961: 124). Шемтови са преселени в еврейското гето в Ючбунар, където цялото семейство е принудено да живее в една малка стаичка. Непоносимите битови условия задълбочават още повече личния конфликт между Бланш и нейния съпруг Изи, който решава да напусне семейството си, но е арестуван по време на нощните полицейски хайки, защото е нарушил полицейския час, и е изпратен в трудов лагер. Именно тогава на сцената се появява и тъмната личност на полицейския инспектор Горанов, мошеника, способен на всичко, за да постигне тъмните си цели.

По-късно алюзиите за смъртната опасност получават в контекста на наративната структура на романа съвсем реални контури – в семейството пристига писмо от роднини в Пловдив, в което главните герои четат за опитите на властта пловдивските евреи да бъдат депортирани в окупираната от германците Полша. Също така евреите, интернирани в трудови лагери, се сблъскват с действителността, когато край тях минават влаковете към лагерите на смъртта, идващи от Гърция. В трудовите групи, намиращи се в старите предели на България, са и мобилизираните евреи от Беломорска Тракия и когато те научават, че в минаващите край тях вагони се намират и семействата им, следват наистина трогателни картини. В същото време обаче те срещат съпричастност от страна на софийските евреи, които в подкрепа на своите сънародници, подложени на депортация от окупираните територии, организират събиране на храна и дрехи, за да облекчат поне малко трагичната участ на хората, отвеждани на сигурна смърт.

Като много важна в контекста на романовата семиотика се явява **жълтата звезда**, задължителната за евреите значка от бакелит, която по разбираеми причини носи по-скоро негативна символика. Това обаче няма постоянна универсална валидност в романа; на някои места семиотиката на бакелитовата значка е заменена с друго съдържание. Въпреки повсеместните репресии звездата на Давид също така е обрисувана и в положителна светлина, тя придобива сякаш една колективно-мобилизираща функция. Значката става символ на единство, допринася за укрепване на колективната идентичност. В ретроспективен план критичният момент на угрозата пред смъртта е разглеждан като обединяващ елемент, подсилващ националната идентичност, който се базира на егалитарния принцип на следвоенния Израел. Колективната травма от времето на преследването функционира като нов държавен и национален мит:

„Всички бяха намусени, тъжни, нервни, изморени, с изопнати нерви. Тичане по канцелариите, унижения, подигравки. В двора на си-

нагогата си бяха дали „среща“ и богатият евреин, и беднякът, бившият фабрикант и неговите работници, вярващият и невярващият, който никога не е стъпвал в двора на синагогата. Всички чувствуваха, че нещо започва да ги приравнява, че отсега нататък всички ще бъдат почти равни и не ще личат така драстично социалните различия между тях. Особено жълтата значка ще приравни всички“ (Михаел 1961: 64).

В този смисъл семантиката на жълтата значка в романа на Алберт Михаел подсилва колективната (националната) идентичност, необходима за успешна защита на еврейската държава. Така главният герой Йосиф не смята задължителната значка със звездата на Давид за символ на срам и унижение, напротив, за него тя се превръща в символ на националната солидарност и единство, събужда спомени за великото минало на еврейския народ и подсилва една колективна носталгия: „Йосиф галеше нежно жълтата значка. – Защо трябва да се сърдим на тази значка? Тя ни напомня само великото минало на нашата еврейска древност“ (Михаел 1961: 64).

Като повратен топос в романа се явяват също и т. нар. **майски събития** от 1943 г., по време на които софийските евреи са изгонени от столицата. Така всезнаещият разказвач в повествованието ни запознава с все по-угнетяващото положение в столицата, при това не забравя да подчертае, че сред столичаните се намират добри и честни хора, които самоотвержено се противопоставят на расистката политика на властта:

„Столицата беше разделена на два фронта. На единия фронт бяха застанали будни, честни и доблестни българи, които хлопаха от врата на врата пред министерствата и искаха да бъдат освободени евреите от по-нататъшните страдания, които властта им готвеше. На другия фронт бяха палачите и убийците, които искаха час по-скоро да премахнат столичните евреи от жилищата им, да ги прехвърлят в провинцията, откъдето ще могат по-лесно да се справят с тях“ (Михаел 1961: 240).

В момента, когато на евреите са връчвани заповедите за незабавно напускане на столицата, те срещат съпричастност от страна на „обикновените хора“, които предлагат да пазят личните им вещи: „Ние ще пазим всичко повече от своето. На чуждо нещастие не градим щастието си и нашето благоденствие. Ние сме прости хорица и за нас няма раси и вери, всички сме човеци, от майки родени. Състрадателни сълзи бликаха в техните очи. Плачеха евреи, плачеха и добри българи – хора от народа. Ръкостискания, целувки, сълзи и благопожелания за скорошно завръщане [...]“ (Михаел 1961: 245).

По този начин чрез романа бива манифестиран своеобразен интернационален хуманизъм, универсален принцип на братство и единение. Във връзка с празника 24 май е щрихирана положителната роля на евреите в рамките на българската култура, литература и изкуство. Свидетели сме на един ляв, даже космополитен патос, който се противопоставя на националния принцип. Така например, когато Йосиф дава сигнал за началото на протеста срещу принудителното изселване, отделни „стачкоизменници“ прокламират нужда от спокойствие и умереност. Срещу тази демонстрация преди всичко са богати фабриканти, които са граждански мобилизирани в бившите си предприятия и на този етап не са пряко застрашени от изселването. Йосиф открито ги обявява за егоисти и критикува отказа им да се включат в общото дело. Непреклонната ламентация на Йосиф е насочена срещу евреина еснаф, който според него е чужд на народностен етос:

„Такива като вас, господа, са били винаги проводници и обекти на антисемитизма! Във вашия свещен егоизъм винаги сте мислели само за себе си, за вашите материални интереси, лишени от каквото и да е обществено чувство и каквато и да е връзка с тази маса, която сега тръгва към Ючбунар“ (Михаел 1961: 245).

Въстаналият народ тръгва към ючбунарската синагога, където Йосиф отново заема централното място на водач и пламенен оратор. Взема се решение шествието да се отправи към царския дворец, където масите директно да призват царя да защити правата им. Много показателно в романовата интерпретация на Алберт Михаел е цялостното отсъствие на БКП от майските събития, тъй като в мнозинството от тогавашните литературни произведения (преди всичко тези, издадени в НРБ) топосът на майските събития не може да бъде представен без активната и решаваща роля на БКП и РМС.⁴

В повествователната структура са вплетени и задкулисите преговори между представители на Светия синод, от едната страна, и царя и министър-председателя Филов – от другата страна. Митрополит Стефан и останалите членове на Синода настояват пред царя той да се възползва от своя държавнически авторитет и да отмени депортациите. Романовият цар Борис III обещава следното: „Заявявам Ви, че нито един евреин не ще бъде изпратен вън от нашите граници“ (Михаел

⁴ В рамките на комунистическия дискурс майските събития от 1943 г. са тълкувани като решаващ принос на БКП към спасяването на българските евреи. Показателна в това отношение е напр. книгата „Ние, спасените“ от Хаим Оливер (Оливер 1967). Активното участие на комунистите в събитията присъства също и в романа „Отречени от закона“ на Виктор Барух (Барух, В. 1960).

1961: 255). Въпреки това дискурсът, манифестиран в романа, предлага версия, в която като спасители на българските евреи са представени по-скоро други фигури и отделни прослойки. На първо място – това са висшестоящите представители на Българската православна църква, следвани от Димитър Пешев и други народни представители, част от интелектуалния елит и разбира се, „народ“ като колективен и съвсем абстрактен субект на спасяването. Романовият Александър Белев, главният комисар на КЕВ, е обзет от ярост, докато обвинява заради неуспеха си тези, които са му попречили да довърши пъкленото си дело:

„Всичко пропадна, всичко, и то заради няколко гадни народни представители, Димитър Пешев и други, които не даваха мир и покой на министрите, нито на царя! А и този дъртак Стефан, който покръства евреите, за да ги спаси от закона, се изпречи на пътя ми пак и успя. Успяха всички, които заедно с него се бяха разтичали да помагат на тия чифути. И митрополит Кирил, митрополит Неофит, Светият Синод, интелектуалците и някаква си „народна“ воля“ (Михаел 1961: 259).

Читателят на романа сякаш остава с усещането, че приносят на цар Борис за спасяването на българските евреи е твърде неизяснен (по-скоро е подложен на съмнение). От една страна – разказвачът отчита положителна му роля в крайното решение да бъдат спрени планираните депортации от старите предели, но от друга – някак си се прокрадва идеята, че действията му са били по-скоро неискрени и в същото време продиктувани от обстоятелствата. Личността на самия цар е представена в очите на героите в романа като твърде проблематична, сякаш евреите напълно са загубили и последните си илюзии по отношение на монарха. Биха ли могли евреите на Алберт Михаел да вярват на царя, че в крайна сметка няма да бъдат и те на свой ред пратени в газовите камери като своите сънародници от Македония и Тракия, щом именно царят е този, който не се е противопоставил на закона? Ето какви са аргументите на Бланш относно политиката на държавния глава:

„Царят... царят... дявол го взел този наш цар. Щом като не ще ни пратят в Полша, защо е нужно да ни изселят в провинцията? Царят бил казал... не уверяваше ли същият този цар, че законът няма да се приложи. Видяхме какво излезе от неговите думи, унищожиха ни и законът се приложи жестоко и без жал“ (Михаел 1961: 268).

Противоречивата личност на царя е представена именно в онези пасажии от романовия текст, в които се разказва за преждевременната му смърт. Сякаш разказвачът търси аргументи, с които да може да освободи героите от задължението да скърбят за държавния глава:

„Евреите недоумяваха. Да жалят ли, или да бъдат безучастни към неговата смърт. Защото в техните покрусени и убити души, дълбоко в техните сърца живееше мъката, страданието, теглото, което дойде за тях от момента, когато се пусна в действие законът срещу евреите. Евреите знаеха, че законът срещу тях беше подписан от царя и че никакви молби и никакви протести от страна на хиляди български граждани, честния елит, непокуварената будна мисъл на българския народ не можаха да отклонят неговата царска ръка да не сложи подписа си под този безчовечен закон. Те знаеха, че царят подписа закона и му даде сила да действува. Евреите бяха безучастни към неговата смърт. Те не почувствуваха нито радост, нито жал. В сърцата им, покрусени от неспирни страдания и тегла, нямаше място за царската смърт [...]“ (Михаел 1961: 310).

Протестната демонстрация срещу принудителното изселване от София от май 1943 г. е ключов момент в наративната структура, тъй като протестът е жестоко смазан от полицията и насилствените мерки срещу демонстрантите препотвърждават романовата теза за престъпния характер на царския режим – нали все пак режимът при Михаел е определен като „фашистки“ още в самото подзаглавие. Пасажите за принудителното изселване от столицата са изпълнени с носталгия по отишлия си безгрижен живот, като романовият разказвач се идентифицира с тъгата на изселниците. В този ред на мисли бихме могли дори да приемем, че в романа се открива поетиката на носталгичните ламентации:

„Евреите прибираха вещите си и се готвеха да напуснат столицата, където те оставяха всичките си години на един живот, преживян в радост и щастие всред прелестната природа и изобилните плодове на красивата и китна България, която те като верни поданици и граждани на страната обичаха от все сърце и душа“ (Михаел 1961: 268).

В очите на изселваните столичани с еврейски произход София се превръща в обект на тъжен блян; хората тъгуват за отнетия им щастлив живот, за родния град с любимите кътчета и природните му красоти. Преследваните от властта хора болезнено изживяват изтръгването от корените им, от техните домове, в които може би никога повече няма да се завърнат.

„Хиляди и хиляди очи се отправяха жадно към София. Евреите се трупаха по прозорците на вагоните един върху други и непрекъснато гледаха към далечината, ронейки сълзи, а някои плачеха с глас. Насила откъснати от родния град, още отсега те страдаха от носталгия, която беше започнала да трови душите им. Мъка по тия големи и

широки улици на красивата София. Тъга по величествената прелестна Витоша, печал по китните борови гори, жал по чаровните алеи на Борисовата градина, накичени с нежни и пъстроцветни цветя и сочна успокояваща трева. Градът се отдалечаваше миг след миг и скоро се загуби от техните очи“ (Михаел 1961: 273).

И в други части на романа носталгичното настроение се проявява като контрапункт както на безмилостната действителност, така и на несигурното бъдеще. Поредица от все по-разрастващите се репресии събужда сред жертвите носталгични „пътешествия“ назад към „добрите стари времена“, приятните спомени сякаш се превръщат в единствен оазис на сигурност и безопасност. Така например семейството на Йосиф мъчително преживява раздялата с конфискувания им апартамент. Докато стягат багажа си, стари семейни вещи събуждат у тях тъжни носталгични нотки:

„Всичко им се виждаше сега още по-скъпо, още по-ценно. Ето и тази малка бронзова камила, купена от Йосиф преди двадесет години в Цариград на път за Палестина. Сара я чистеше, лъскаше я. Малкото зайче... стъкленото слонче... малките фигурки от бакелит... първите играчки на Алберт и Бланш... нежната статуетка на певец, свирещ на акордеон, из чиито вкаменени уста ти се струва, че ще излязат тонове... някоя нежна мелодия.

Всички тия „дреболийки“, които предизвикваха толкова спомени и умиления, Сара ги обвиваше в хартии и ги подреждаше в една голяма кошница с други стъклени прибори“ (Михаел 1961: 116).

В текста на романа се срещат и други носталгични пасажии, героите често си припомнят старата България от добрите времена, когато все още не са били обект на антиеврейската политика. Появяват се и спомени за известната сладкарница „Цар Освободител“, която навремето е била посещавана едновременно от български и еврейски интелектуалци, изникват спомени за живота в старата България, където евреите са могли да се радват на спокоен живот заедно с другите: „Те живееха така близко и сродно с житието и битието на българина, бяха дълбоко сраснали с него и отношенията им биваха винаги човешки и добри“ (Михаел 1961: 67). При Йосиф се откриват прояви на патриотизъм и любов към родната земя – „китната България, която той като всички евреи, които я населяваха, обичаше свидно с цялата си душа и сърце“ (Михаел 1961: 66). С идването на зимата на 1943 г. в тъга потъва и самата София, сякаш субективизираният град долавя тъгата и дълбоката скръб, витаеща във въздуха заради изгонените евреи, из-

питва носталгия по жителите, които вече ги няма по улиците му. Нима не са били именно те душата на предколедна София?

„Улиците „Мария Луиза“ и „Екзарх Йосиф“ бяха делнични. Липсваха в тях количките на амбулантите евреи, нямаше и оная глъч, онова веселие, което гъмжеше и цареше в тия улици в навечерието на Нова година и Коледа. Булевард „Драгоман“, който беше център на тия малки подвижни магазинчета, прикрепени на две колела, привличаше софийнци и те купуваха всевъзможни стоки. Някои остроумни продавачи римуваха предлаганите предмети и крясъкът излизаше потетичен, приятен и караше минувачите да се усмихнат, спираха се и купуваха по нещо.

– Няма ги евреите! – шепнеха някои. Пусто бе и пред столичните хали. Пусто бе и около Централната синагога. А идеше Нова година, на прага бе и Рождество Христово. Мълчаливо мина Новата година. Тъжно забиха камбаните на църквите „Александър Невски“ и „Света Неделя“ (Михаел 1961: 322).

София и нейните жители сега единствено очакват апокалиптична трагедия, която ще дойде под формата на съюзническите бомбардировки. Главните герои на романа, софийските евреи, междуременно смирено понасят страданията на принудителното изселване, трудовите лагери и цялостната несигурност пред неизвестността.

Романът „Спасени от урагана“ представлява безспорна литературна антитеза на наложения впоследствие положителен образ на самото изселване на българските евреи като единственото възможно решение на проблема как да бъдат спасени от лагерите на смъртта. Тази интерпретация е била разпространявана в рамките на разказа за мъдрата политика, водена от Борис III. Процарският наратив е бил популярен основно в монархистките и националистическите среди на българската емиграция в западния свят (С. Груев, Хр. Бояджиев, Д. Загорски). При Михаел обаче периодът на принудителното интерниране е тълкуван като време на физическо и душевно страдание, на унижение и мащабна екзистенциална несигурност.

Част от изгнаниците в романа е депортирана в малкото дунавско пристанище Самовит (в действителност става дума за Сомовит); евреите, които властта представя на местни хора като бандити, криминални особи, саботьори и черноборсаджии, са принудени да живеят в потресаващи битови условия, гладуват и са подложени на физически тормоз. Злокобният Самовит в крайна сметка се превръща в последната спирка, преди те да бъдат изпратени в концентрационните лагери в Полша: „А евреите живееха с чувството, че Самовит е трамплин за...

Полша. А Полша означаваше една-едничка дума... смърт. Страшно безсмъртие си бяха извоювали в еврейските души тия имена: Самовит и Полша“ (Михаел 1961: 272).

Местното училище служи като сборен пункт, където деца и възрастни са държани гладни. Началникът на лагера е изобразен като чудовище, което с някакво нечовешко удоволствие измъчва беззащитните си жертви. В романа на Михаел самият Дунав е натоварен с негативни конотации – с предусещането за смърт: „Лагерниците живееха в мисли по близките си, които не знаеха в какво страшно изпитание и тормоз живееха, изолирани и затворени в този затънтен край. Където тихият Дунав всеки ден и нощ им се мяркаше като зловещ призрак, който само по даден знак може да ги отнесе към позорна и страшна смърт“ (Михаел 1961: 322).

Положението на интернираните с течение на времето започва да се подобрява, дори се променя отношението на властта към тях. През цялото време преследваните обаче могат да разчитат на безкористна помощ и съпричастност от страна на селяните и всички добросърдечни българи.

Подобно на романа „Отречени от закона“ от Виктор Барух, който до известна степен обслужва прокламирания от Живковия режим дискурс за антифашистката борба, в романа на Михаел се откроява ярката повествователна линия на **антифашистката съпротива**. В следвоенния Израел образът на евреина – борец от съпротивата, се е превърнал във важна съставна част от официалния разказ за еврейската героичност по време на Втората световна война. В романа „Спасени от урагана“ съпротивата е персонифицирана преди всичко в лицето на Изи, който заедно с приятеля си Чони бяга от трудовата група и се присъединява към партизаните. Образът на партизаните в романа по разбираеми причини е положителен; когато например един от партизанските отряди напада еврейски трудов лагер, „шумкарите“ се въздържат от насилие и отказват да отмъстят на лагерния началник Калъчев, въпреки че той лично носи вина за смъртта на един от трудоваците – виновниците трябва да бъдат изправени след края на войната пред редовен съд⁵.

⁵ Разбира се, има се предвид т. нар. Народен съд от 1944 – 1945 г., който в съвременната българска историография е смятан за безапелационно историческо пресъпление, за инструмент на комунистите, с помощта на който е бил ликвидиран целият елит на нацията. В това отношение сме наясно, че романът „Спасени от урагана“ от 1961 г. няма да бъде приет никак положително в някои среди на българската общественост. Това обаче не променя факта, че в контекста на българс-

Снизходително помилване обаче не могат да очакват самите партизани, Чони е убит по време на сблъсък с жандармерията, в романа са описани също така и зловещи картини с отрязаните глави на убитите шумкари. Командирът на партизанския отряд се оплаква със следните думи: „И турците не правеха подобно нещо, когато биваха заловени въстаници от башибозушката власт!“ (Михаел 1961: 287). Оцелелите шумкари слизат в селото, където ги укриват добрите селяни начело с баба Донка. В известна степен селяните по-скоро пасивно се съпротивляват на властта, въпреки това с оказваната на преследваните партизани помощ те рискуват живота си. В селото също така е интерниран и лекар от еврейски произход, на когото селяните помагат, като му носят храна.

Като цяло в романа на Михаел присъства своеобразен „народен“ патос: баба Донка се надява, че в крайна сметка „народната власт“ ще победи, при това не забравя да изтъкне „приликите“ между тяхната съпротива със съпротивата срещу османската власт преди 1878 г. В самия финал на романа се очертава своеобразен ционистки ентузиазъм, свързан със създаването на новата еврейска държава в Палестина, за където героите в края на романа заминават. Авторът дори е планирал продължение на „Спасени от урагана“, чието действие е трябвало да бъде ситуирано в следвоенния Израел. Част от него е публикувана в литературния сборник „15 автори ви разказват“ от 1970 г., като откъсът е озаглавен „Първи стъпки (Откъс от нов роман, чието отпечатване е предстоящо)“. Книжното издание на продължението на романа обаче никога не е било осъществено и текстът вероятно е останал под формата на непубликуван ръкопис.

Вместо заключение

През 1967 г. в Израел излиза и друга книга на Алберт Михаел – стихосбирката „Моята песен“. Книгата е отпечатана през ключовата за историята на Израел и на целия Близък изток 1967 г., когато избухва Шестдневната война между Израел и арабските му съседки. Арабско-израелският конфликт не се води само по бойните полета, а прониква също така и в литературата като едно от подходящите пространства за прокламиране на различни дискурси и пропагандни схеми.

ката емигрантска литература, която до ден днешен остава много слабо проучена, романът на Алберт Михаел е изключително интересен и заслужава поне литературоведско внимание, както и други литературни произведения, издадени на български език извън пределите на НРБ – Б. а.

Именно от 1967 г., когато дотогавашният обект на агресия – еврейският народ, се превръща частично в субект на такава агресия заради окупирането на части от териториите на съседни арабски държави. Това от своя страна води до мащабни дискурсивни промени по отношение на паметта за геноцида над евреите през военния период.

Докато действието в романа „Спасени от урагана“ (1961) има ясни пространствено-времеви координати и романът се явява своеобразен литературен принос на българската алия в Израел към общата културна памет за преследването на евреите в галута, поетичната книга „Моята песен“ позиционира тематиката на преследването на евреите и Холокоста в актуалния социо-политически контекст от 60-те години на XX в. Нещо повече, стихосбирката носи съвсем отчетливо политическо послание. Книгата манифестира целенасочено един нов политически дискурс, в рамките на който ясно и категорично е заявено, че „не ще се повторят нивга вече – дните майски“ (Михаел 1967: 26), че евреите вече са намерили своя дом и всеки, който би искал да опровергае този неизменен факт, ще трябва да понася съответните последици, тъй като колективният лирически субект на Алберт Михаел заяви и следното: „в немощ не тръпнем вече – пред сеч и погром“ (Михаел 1967: 26).

ЛИТЕРАТУРА

- Ардити 1952:** Ардити, Б. *Ролята на цар Борис III при изселването на евреите от България.* [Arditi, B. Rolyata na tsar Boris III pri izselvaneto na evreite ot Balgaria.] Тел Авив: [Изд. авт.], 1952.
- Барша 2011:** Barša, P. *Рамѣт' а genocida: Úvahy o politice holokaustu.* Praha: Argo, 2011.
- Барух 1960:** Барух, В. *Отречени от закона.* [Baruh, V. Otrecheni ot zakona.] София: Народна младеж, 1960.
- Барух 1960:** Барух, Е. *Из историята на българското еврейство.* [Baruh, E. Iz istoriyata na balgarskoto evreystvo.] Тел Авив: [Изд. авт.], 1960.
- Бени 1952:** Бени, Ал. *Разказ за любовта.* [Beni, Al. Razkaz za lyubovta.] Тел Авив: [Изд. авт.], 1964.
- Бени 1964:** Бени, Ал. *Разкази и фейлетони.* [Beni, Al. Razkazi i feyletoni.] Тел Авив: [Изд. авт.], 1964.
- Исаков 1960:** Исаков, С. *Събрани съчинения (1939 – 1949).* [Isakov, S. Sabrani sachineniya (1939 – 1949).] Тел Авив: изд. неуказан, 1960.

- Колектив 1970:** Колектив. *15 автори ви разказват. Литературен сборник* [Kolektiv. 15 avtori vi razkazvat. Literaturen sbornik.] Тел Авив, издател неуказан, 1970.
- Кратохвил 2015:** Kratochvil, A. *Paměť a trauma pohledem humanitních věd: komentovaná antologie teoretických textů*. Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR / Akropolis, 2015.
- Леви-Пепо 1970:** Леви-Пепо, Ал. *Ние, хората*. [Levi-Pepo, Al. Nie, horata.] Тел Авив: [Изд. авт.], 1970.
- Михаел 1961:** Михаел, Ал. *Спасени от урагана*. [Mihael, Al. Spaseni ot uragana.] Тел Авив: [Изд. авт.], 1961.
- Михаел 1967:** Михаел, Ал. *Моята песен*. [Mihael, Al. Moyata pesen.] Тел Авив: [Изд. авт.], 1967.
- Оливер 1967:** Оливер, Х. *Ние, спасените*. [Oliver, H. Nie, spasenite.] София: Издателство за литература на чужди езици, 1967.
- Рагару 2022:** Рагару, Н. *„И българските евреи бяха спасени...“ История на знанията за Холокоста в България*. [Ragaru, N. „I balgarskite evrei byaha spaseni...“ Istoriya na znaniyata za Holokosta v Balgaria.] София: ИК „Критика и хуманизъм“, 2022.